3 ભારતનો પ્રથમ સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ

આપણે નાનપણથી જ ઝાંસીનાં રાણી લક્ષ્મીબાઈ, મંગલપાંડે, તાત્યા ટોપે, નાનાસાહેબ વગેરેથી પરિચિત છીએ. નાનપણથી એ આપણાં આદર્શ રહ્યાં છે. કારણ કે આ મહામાનવોએ સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ તરીકે ઓળખાતા ઈ.સ. 1857ના સંગ્રામમાં અંગ્રેજો વિરુદ્ધ મોટો પડકાર ઊભો કરી તેમને ભારતમાંથી બહાર ફેંકી દેવાનો અદ્‌ભુત પ્રયાસ કર્યો હતો. તેમણે અંગ્રેજી શાસનને મૂળમાંથી હચમચાવી નાંખી ભારતને સ્વતંત્ર કરવા પોતાનો જીવ રેડી દીધો હતો.

ઈ.સ. 1857ના સંગ્રામનાં કારણો

આપણે આ સંગ્રામના કયાં-કયાં વિશિષ્ટ કારણો હતાં તેને ક્રમબદ્ધ રીતે જોવાનો પ્રયત્ન કરીએ :

રાજકીય કારણ : આ સંગ્રામનું મુખ્ય કારણ ભારતમાં બ્રિટિશ સત્તાની સ્થાપના હતું. ઈ.સ. 1757ના પ્લાસીના યુદ્ધથી બ્રિટિશરોએ ભારતમાં શાસન સ્થાપવાની શરૂઆત કરી. તેમણે મૈસૂર-વિગ્રહો કરી, ટીપુ સુલતાનના સામ્રાજ્યને સમાપ્ત કર્યું. ભારતમાં રહેલી ડચ અને ફ્રેન્ચ કંપનીઓને હરાવી પોતાના સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર કર્યો. અવધના નવાબ, હૈદરાબાદના નિઝામ, મુઘલ બાદશાહ, બંગાળના નવાબ, તાંજોરને એક પછી એક હરાવી દીધા. મરાઠા-યુદ્ધમાં મરાઠાઓને પણ હરાવી ઈ.સ. 1818 સુધીમાં સંપૂર્ણ ભારત પર પોતાની રાજકીય સત્તા સ્થાપી દીધી. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદને કારણે ભારતીયો રાજકીય સત્તાથી દૂર જતા રહ્યા. જે દેશી રજવાડાં બચ્યાં હતાં તેમણે પણ વેલેસ્લીની સહાયકારી યોજના સ્વીકારી પોતાનાં રાજ્યોને અંગ્રેજોને આધીન બનાવી દીધાં હતાં. એટલે હવે ભારતીયોને સ્થાને એક વિદેશી કંપની ભારતમાં રાજ કરતી હતી. જેમાં ભારતીયોનું શોષણ થતું હતું તે પરિસ્થિતિ આ સંગ્રામનું મુખ્ય કારણ બન્યું.

ડેલહાઉસીએ એક આક્રમક ખાલસાનીતિ દ્વારા સતારા, સંભલપુર, ઝાંસી, નાગપુર, અવધ જેવાં રાજ્યોને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં ભેળવી દીધાં. એટલું જ નહિ તેણે પેશ્વા, નાનાસાહેબ અને અન્ય રાજાઓને અપાતાં પેન્શન બંધ કરી તેમને સમાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. અનેક જમીનદારોની જમીનો જપ્ત કરી લીધી હતી. પરિણામે આ બધાનો રોષ આ સંગ્રામનું કારણ બન્યો.

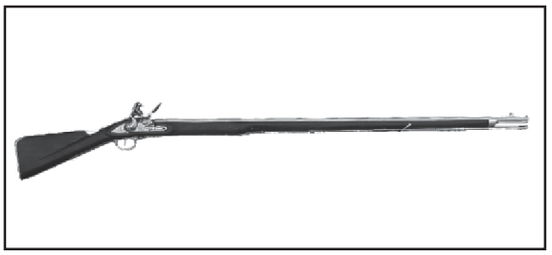
વહીવટી કારણ : કંપનીના વહીવટીતંત્રમાં ભારતીયોને કોઈ જ સ્થાન ન હતું. ઉચ્ચ સ્થાનો પર માત્ર અંગ્રેજ અધિકારીઓની જ નિમણૂક થતી હતી. વળી, અંગ્રેજોની વહીવટી વ્યવસ્થા લોકો માટે પીડાદાયક હતી. તેમણે સામાન્ય અને ગરીબ વર્ગ પર ભારે કરવેરા નાંખ્યા હતા. ખેડૂતો પાસેથી કડક રીતે મહેસૂલની ઉઘરાણી કરવામાં આવતી. ન્યાયતંત્ર અત્યંત ખર્ચાળ હતું અને પોલીસતંત્ર નિષ્ક્રિય હતું. વળી, ભારતીય કર્મચારી અને અંગ્રેજ કર્મચારીના પગારમાં મોટો તફાવત હતો. આ બધી બાબતોએ ઈ.સ. 1857ના સંગ્રામને ઈંધણ પૂરું પાડ્યું.

આર્થિક કારણ : ભારતમાં આવેલા બ્રિટિશરોએ ભારતનું ભયંકર આર્થિક શોષણ કર્યું. તેમણે ભારતના વિદેશી વેપારનો નાશ કર્યો. તે ભારતને કાચા માલનું સંસ્થાન અને પાકા માલનું બજાર બનાવવા માંગતા હતા. તેમને જે જરૂરી માલ હતો જેમકે કપાસ, ગળી, રેશમ વગેરે ફરજિયાત ભારતીયો ઉત્પાદન કરે તેવી નીતિ અપનાવી. સામે પક્ષે અનાજ અને કઠોળનું ઉત્પાદન ઘટે તેવી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ થયું. અંગ્રેજોની અન્યાયી જકાતનીતિને કારણે ખેડૂતવર્ગ બરબાદ થઈ ગયો. ભારતના અનેક મહાન વેપારીમથકોનો અંગ્રેજોએ નાશ કરી નાંખ્યો. આવા સમયે ભારતમાં વારંવાર પડતા દુષ્કાળોએ ભારતીય પ્રજાના દુ:ખમાં વધારો કર્યો. અનાજની અછતને લીધે લાખો ભારતીયો દુષ્કાળના ખપ્પરમાં હોમાઈ ગયા. ભારતના હુન્નર ઉદ્યોગો, ગ્રામ ઉદ્યોગો, હસ્તકળા કારીગરી એ બધું જ નાશ પામ્યું. જેથી ઈ.સ. 1857નો સંગ્રામ થયો ત્યારે રાજાઓ અને જમીનદારોની સાથે ખેડૂતો અને કારીગરોએ પણ બહુ જ મોટા પાયે સંગ્રામમાં ભાગ લીધો હતો.

સામાજિક-ધાર્મિક કારણ : અંગ્રેજોએ ભારતીયોના સમાજ અને ધર્મમાં પણ ચંચુપાત કર્યો હતો. ખ્રિસ્તી પાદરીઓએ ભારતમાં હિંદુ અને મુસલમાનોને ખ્રિસ્તીધર્મમાં વટલાવવા ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા. તેમને સરકારનું રક્ષણ હતું. ઈ.સ. 1850માં અંગ્રેજોએ એક કાયદો કરી જે હિંદુ કે મુસ્લિમ ખ્રિસ્તી થાય તેમને પૈતૃક મિલકતમાં હિસ્સો મળી શકે તેમ ઠરાવ્યું. તેનાથી હિંદીઓની શંકા વધારે દૃઢ થઈ. અંગ્રેજો અવારનવાર ભારતીયો સાથે તિરસ્કારપૂર્ણ વ્યવહાર કરતા.

તેઓ માનતા કે ભારતીયો ગંદા, રોગિષ્ઠ અને નિમ્નકોટિના છે. જ્યારે ગોરા લોકો તેમના પર શાસન કરવા માટે જ આવ્યા છે. તેઓ ભારતીયો સાથે કોઈ સામાજિક વ્યવહાર કરતા નહિ. તેમનાં ઘરો પણ અલગ રહેતાં. તેમણે મંદિરો અને મસ્જિદોની મિલકત પર પણ કર નાંખ્યો હતો. આવા ધાર્મિક અને સામાજિક ભેદભાવને કારણે ભારતીય જનસમુદાય અંગ્રેજો પ્રત્યે રોષ અને નફરતની લાગણી ધરાવતો હતો.

લશ્કરી કારણ : ભારતનો આ સંગ્રામ સૌપ્રથમ ભારતીય સૈનિકોએ કર્યો હતો. તેનું કારણ ભારતીય સૈનિકો સાથેની અંગ્રેજોની શોષણખોર નીતિ હતી. કઠોર લશ્કરી સેવાઓ બજાવવા છતાં હિંદી સૈનિકોના પગારભથ્થાં અને સગવડ અત્યંત નિમ્નકોટિના હતા. કોઈ પણ ભારતીય સૈનિક સૂબેદારથી વધારે ઉચ્ચ હોદ્દો મેળવી શકતો નહિ. વળી, અંગ્રેજો ભારતીય સૈનિકો સાથે કોઈ સામાજિક વ્યવહાર કરતા નહિ. ભારતીય સૈનિકોને પાઘડી બાંધવા, તિલક કરવા અને દાઢી રાખવા પર પ્રતિબંધ ફરમાવવામાં આવ્યો હતો. વળી, ભારતીય સૈનિકોને તેમની ધાર્મિક ભાવના વિરુદ્ધ દરિયાપાર જવાની બાંહેધરી આપવી પડતી. આ બધાં કારણોને લીધે ભારતીય સૈનિકો અંગ્રેજો વિરુદ્ધ ઉશ્કેરાયા.

બ્રાઉન બેઝ રાઈફલ

નવી એન્ફિલ્ડ રાઈફલ

તાત્કાલિક કારણ : ઈ.સ. 1857ના સંગ્રામનું એક તાત્કાલિક કારણ હતું, 'ચરબીવાળા કારતૂસ'. અંગ્રેજ સરકારે સૈનિકો માટે જૂની બ્રાઉન બેઝ રાઈફલની જગ્યાએ નવી એન્ફિલ્ડ રાઈફલ ઉપયોગમાં લેવાનું નક્કી કર્યું હતું. આ રાઈફલના કારતૂસના ઉપરના ભાગે આવેલી કૅપને દાંત વડે તોડવાની હતી. જાન્યુઆરી, 1857માં બંગાળમાં રહેલા ભારતીય સૈનિકોમાં એવી અફવા ફેલાઈ કે, આ કારતૂસો પર લગાવવામાં આવેલ કૅપમાં ગાય અને ડુક્કરની ચરબીનો ઉપયોગ થાય છે. હિંદુ અને મુસ્લિમ એમ બંને ધર્મના સૈનિકો આ વાતથી અકળાઈ ઊઠ્યા. કારણ કે ગાય હિંદુઓ માટે પવિત્ર હતી જ્યારે મુસ્લિમો માટે ડુક્કરનું માંસ વર્જ્ય (પ્રતિબંધિત) ગણાતું. હવે તે મોઢામાં મૂકવાનો પ્રસંગ આવે તો તેઓ ધર્મભ્રષ્ટ થાય. સિપાહીઓએ આ કારતૂસો વાપરવાનો ઇનકાર કરી સંગ્રામની શરૂઆત કરી. કેટલાક ઇતિહાસકારોના મતે આ માત્ર અફવા નહોતી.

સંગ્રામની શરૂઆત અને વિકાસ

29 માર્ચ, 1857ના રોજ બંગાળની બરાકપુર છાવણીના સિપાહીઓએ ચરબીવાળી કારતૂસો વાપરવાનો ઇનકાર કર્યો. અંગ્રેજ અધિકારીઓએ તેમને વિરોધ ન કરવાની આજ્ઞા આપી. પરંતુ મંગલપાંડે અંગ્રેજ અધિકારી મેજર હ્યુસનની સામે આવ્યો. મેજર હ્યુસને તેની ધરપકડ કરવા આદેશ કરતાં મંગલપાંડેએ ગોળી મારી અને હ્યુસન ત્યાં જ ઢળી પડ્યો. ત્યાંથી આગળ વધી તેણે લેફ્ટનન્ટ બઘને પણ માર્યો. મંગલપાંડેની ધરપકડ કરી તેને 8 એપ્રિલ, 1857ના રોજ ફાંસી આપવામાં આવી. મંગલપાંડે ઈ.સ. 1857ના સંગ્રામના પ્રથમ શહીદ હતા.

જોકે સંગ્રામની ખરી શરૂઆત મેરઠમાં 10 મે, 1857ના રોજ થઈ. જ્યાં ભારતીય સૈનિકોએ કારતૂસો વાપરવાનો ઇનકાર કરી દીધો તેમને જેલમાં પૂરવામાં આવતાં અન્ય સિપાહીઓએ બળવો કરી અંગ્રેજ અધિકારીઓની હત્યા કરી. તેમણે પોતાના સાથીઓને છોડાવી મોટો વિદ્રોહ કરી નાંખ્યો. મેરઠથી બીજે જ દિવસે દિલ્લી ઉપર કૂચ કરી. આ સિપાહીઓએ દિલ્લીમાં ઘણા અંગ્રેજ અધિકારીઓની હત્યા કરી દિલ્લી જીતી લીધું અને દિલ્લી હવે સંગ્રામનું મુખ્ય કેન્દ્ર બન્યું. તેમણે મુઘલ બાદશાહ બહાદુરશાહ બીજાને ભારતના શહેનશાહ જાહેર કર્યા.

સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામનાં મુખ્ય નેતાઓ અને સ્થળો

દિલ્લી પછી સંગ્રામનાં મુખ્ય કેન્દ્રોમાં ઉત્તર ભારતમાં કાનપુર, લખનૌ, ઝાંસી, પટણા, જગદીશપુર અને બરેલીનો

સમાવેશ થાય છે. લખનૌમાં સંગ્રામનું નેતૃત્વ બેગમ હજરત મહલે લીધું હતું. જ્યારે ઝાંસીનાં રાણી લક્ષ્મીબાઈ એક વિશાળ લશ્કર સાથે સંગ્રામમાં વીરતાપૂર્વક જોડાયાં. તેમણે કાલપી અને ગ્વાલિયર જેવાં સ્થળોએ અંગ્રેજો વિરુદ્ધ સફળતાપૂર્વક નેતૃત્વ કર્યું. બિહારના જાગીરદાર કુંવરસિંહ 82 વર્ષની વયે સંગ્રામનું નેતૃત્વ કરી રહ્યા હતા. બરેલીમાં બહાદુરખાન મુખ્ય નેતા હતા. કાનપુરમાં સંગ્રામનું નેતૃત્વ નાનાસાહેબ પેશ્વા અને તેમના પ્રધાન તાત્યા ટોપેએ લીધું હતું.

ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ

આ સિવાય ઈ.સ. 1857નો સંગ્રામ બનારસ, ફૈઝાબાદ, આગ્રા, રાજસ્થાનના આબુ, મધ્યપ્રદેશના ગ્વાલિયર, ઝાંસી, ઈન્દોર, મહારાષ્ટ્રના સતારા, કોલ્હાપુર, સાવંતવાડી અને ગુજરાતમાં અમદાવાદ, લુણાવાડા, પાટણ, આણંદ, દ્વારકા, ઓખા, વિજાપુર, ખેરાલુ અને સાબરકાંઠા સુધી ફેલાયો હતો. ગુજરાતમાં આણંદના ગરબડદાસ મુખીએ વિદ્રોહનું નેતૃત્વ કર્યું હતું. તો જોધા માણેક અને મૂળુ માણેકે દ્વારકા, ઓખામંડળ વિસ્તારમાં અંગ્રેજોનો જબરજસ્ત પ્રતિકાર કર્યો હતો. મહિસાગર જિલ્લાના પાંડરવાડા વિસ્તારના આદિવાસીઓએ પણ અંગ્રેજો સામે લડત ચલાવી પોતાની વીરતાનો પરિચય આપ્યો.

આ સંગ્રામમાં આપણે જોઈએ છીએ કે, રાજાઓ, જમીનદારો, જાગીરદારો, સ્ત્રી-નેતાઓ, આદિવાસીઓ, ખેડૂતો, ગ્રામીણ વિસ્તારના લોકો, હિંદુ અને મુસ્લિમ એમ બંને ધર્મના લોકોએ ભાગ લીધો હતો. એ દૃષ્ટિએ તે લગભગ સમગ્ર ભારતનું જાણે કે નેતૃત્વ કરતા હતા.

સંગ્રામનું પરિણામ અને નિષ્ફળતાનાં કારણો

ઈ.સ. 1857ના સંગ્રામનું મુખ્ય પરિણામ ભારતીયોની હારમાં આવ્યું. સંગ્રામના નેતાઓએ શરૂઆતમાં બહુ જ ઝડપથી વિજય પ્રાપ્ત કર્યો. પરંતુ અંગ્રેજોની શક્તિશાળી સેના સામે તેઓ હારવા લાગ્યા. જનરલ કૅમ્પબેલ અને હ્યુરોઝ જેવા શક્તિશાળી સેનાપતિઓએ સંગ્રામના તમામ નેતાઓને એક પછી એક હરાવી અને ફરી એક વખત અંગ્રેજોનું શાસન સ્થાપી દીધું. ઈ.સ. 1857ના સંગ્રામથી કંપનીશાસનનો અંત આવ્યો અને બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટે સીધી રીતે જ ભારતનું શાસન સંભાળી લીધું. તેણે વિદ્રોહનાં કારણોનો અભ્યાસ કરી વહીવટી પરિવર્તનો કર્યાં. સામાજિક રીતિમાં પરિવર્તનો કર્યાં. લશ્કરની પુનઃરચના કરી અને દેશી રાજ્યો પ્રત્યેની નીતિમાં પણ બદલાવ આણ્યો. તેમણે ભાગલા પાડો અને રાજ કરોની નીતિ અપનાવી. હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા તોડવાની નીતિ અમલમાં મૂકી. આમ, આ સંગ્રામ નિષ્ફળ રહ્યો. તેના માટે કેટલાંક કારણો જવાબદાર હતાં. જેમકે,

(1) કેન્દ્રીય નેતાગીરીનો અભાવ : ઈ.સ. 1857ના સંગ્રામના ઘણાબધા નેતાઓ હતા જેથી મોટી અવ્યવસ્થા ઊભી થઈ. રાજાઓ અને જાગીરદારો કોઈનો હુકમ માનવા તૈયાર ન હતા. વળી, તેમની પાસે શિસ્ત પણ ન હતી. સંગ્રામના મુખ્ય નેતા બહાદુરશાહ અત્યંત વૃદ્ધ હતા. જુદી-જુદી જગ્યાએ જુદા-જુદા નેતાઓ નેતૃત્વ કરતા હતા. એટલે કેન્દ્રીય નેતાગીરીનો અભાવ તે નિષ્ફળતાનું મુખ્ય કારણ હતું.

(2) અંગ્રેજોની લશ્કરી તાકાત : ઈ.સ. 1857ના સંગ્રામના નેતાઓ અને સૈનિકો કરતાં અંગ્રેજો પાસે આધુનિક લશ્કરી શસ્ત્ર-સરંજામ, રેલવે અને તાર-વ્યવસ્થા હતાં. શક્તિશાળી સેનાપતિઓની મદદથી તેમણે આ સંગ્રામને બહુ ઝડપથી દબાવી દીધો. દરિયાઈ તાકાત હોવાને કારણે ઇંગ્લૅન્ડનું નૌકાદળ બહારથી બહુ ઝડપથી પોતાના નવા સૈનિકો લાવવા સક્ષમ બન્યું. જ્યારે સંગ્રામ કરતાં નેતાઓમાં લક્ષ્મીબાઈ અને તાત્યા ટોપેને બાદ કરતાં કોઈ શક્તિશાળી નેતૃત્વ ન હતું.

(3) અન્ય કારણો : મોટા ભાગના રાજાઓ આ સંગ્રામથી અલિપ્ત રહ્યા હતા. એટલું જ નહિ હૈદરાબાદ, કશ્મીર, પટિયાલા, ઈન્દોર, ગ્વાલિયર, વડોદરા અને ભોપાલના શાસકોએ તો અંગ્રેજોને સહકાર આપ્યો હતો. શીખો અને ગુરખાઓએ પણ અંગ્રેજોના પક્ષે લડીને આ સંગ્રામને નિષ્ફળ બનાવ્યો હતો. વળી, અંગ્રેજ સરકારના નોકરિયાતો, શિક્ષિતો

અને બુદ્ધિજીવીઓ આ સંગ્રામથી ઘણા દૂર રહ્યાં હતા અને સંગ્રામ સમગ્ર ભારતમાં ફેલાયો ન હતો. આ બધાં કારણોથી સંગ્રામ નિષ્ફળતામાં પરિણમ્યો.

સંગ્રામનું સ્વરૂપ

વિભિન્ન ઇતિહાસકારો અને વિદ્વાનો ઈ.સ. 1857ના સંગ્રામને જુદું-જુદું સ્વરૂપ આપે છે. અંગ્રેજો તેને માત્ર સૈનિક વિદ્રોહ કહે છે. કેટલાક ભારતીયો પણ તેને જનવિદ્રોહ માને છે. ઇંગ્લેન્ડના રાજપુરુષ ડિઝરાયલી તેને રાજકીય અને ધાર્મિક બળવો કહે છે. વિનાયક દામોદર સાવરકર આ સંગ્રામને 'ભારતનો પ્રથમ સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ' ગણાવે છે. આવું જ પટ્ટાભી સીતા રામૈયાનું માનવું છે. ડૉ. સેન તેને 'સ્વતંત્રતાસંગ્રામ'ની ઉપમા આપે છે. જોકે સિપાહીઓના બળવા કરતાં તેનું સ્વરૂપ વધારે વ્યાપક અને પ્રભાવી હતું તે ચોક્કસ છે. તેમાં રાજાઓ, જાગીરદારો, ખેડૂતો, આદિવાસીઓએ બધાએ બતાવેલી વીરતા જોતાં તે ભારતનાં ભાવિ રાષ્ટ્રીય આંદોલનો માટે મહાન પ્રેરણાસ્રોત હતો તેમ કહી શકાય.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર એક વાક્યમાં લખો :

(1) ઈ.સ. 1857ના સંગ્રામનો પ્રથમ શહીદ કોણ ગણાય છે ?

(2) ભારતમાં હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા તોડવા અંગ્રેજોએ કઈ નીતિ અપનાવી હતી ?

(3) ઓખામંડળ વિસ્તારમાં કોણે-કોણે અંગ્રેજોનો જબરજસ્ત પ્રતિકાર કર્યો ?

(4) ગુજરાતમાં ઈ.સ. 1857ના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ સાથે કયાં-કયાં સ્થળો જોડાયેલાં છે ?

2. (અ) ટૂંક નોંધ લખો :

(1) ઈ.સ. 1857 સંગ્રામનાં આર્થિક કારણો

(2) ઈ.સ. 1857 સંગ્રામની નિષ્ફળતાનાં કારણો

(બ) નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર લખો :

(1) ઈ.સ. 1857ના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ માટેનાં જવાબદાર કારણો વિશે નોંધ લખો.

(2) 'કેન્દ્રીય નેતાગીરીનો અભાવ એ ઈ.સ. 1857ના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામની નિષ્ફળતાનું મુખ્ય કારણ ગણાય છે.' વિધાન સમજાવો.

(3) ઈ.સ. 1857ના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામના સ્વરૂપ વિશે સવિસ્તર નોંધ લખો.

3. નીચે આપેલ વિકલ્પમાંથી સાચો વિકલ્પ શોધી ઉત્તર લખો :

(1) ઈ.સ. 1857ના સંગ્રામનાં મુખ્ય સ્થળોમાં નીચેનામાંથી કયા સ્થળનો સમાવેશ થતો નથી ?

(A) દિલ્લી (B) ઝાંસી (C) ચંદીગઢ (D) સતારા

(2) ખાલસાનીતિથી અનેક રાજ્યોને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં ભેળવી દેનાર...

(A) વેલેસ્લી (B) ડેલહાઉસી (C) હ્યુરોઝ (D) મેજર હ્યુસન

(3) એન્ફિલ્ડ રાઇફલ કારતૂસ પર કયાં બે પ્રાણીઓની ચરબી લગાડી હોવાની સૈનિકોને શંકા હતી ?

(A) ગાય-ડુક્કર (B) ગાય-કૂતરાં (C) ઘેટાં-બકરાં (D) ઊંટ-ભેંસ

પ્રવૃત્તિ

- ભારતના રાજકીય નકશામાં પ્રથમ સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામનાં સ્થળોનાં સ્થાન શોધો.
- ગુજરાત રાજ્યના નકશામાં પ્રથમ સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામનાં સ્થળોનાં નામ શોધો.